

Хутір Мотронівка Білозерських-Кулішів у культурному просторі України XIX–XXI століть

Motronivka Farm of the Bilozersky-Kulishes' Family in the cultural space of Ukraine in the 19-21st centuries

OLEKSANDRA V. TOICHKINA, *Sankt-Petersburg State University*
alex.toich@gmail.com

Received: July 14, 2022.

Accepted: November 26, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.30827/meslav.22.25377>

АНОТАЦІЯ

У статті на тлі історії хутора Мотронівка – маєтка Білозерських-Кулішів – розглядається «хуторська філософія» П.Куліша як складний синтез ідей Руссо, романтичної естетики, ідеології народництва та християнських уявлень. «Хуторська філософія», викладена письменником у його «Листах з хутору», що вийшли на початку 1860-х рр., пов'язана з досвідом життя письменника на власному хуторі у 1850-х роках. Хоча реалії побуту і відносин із кріпаками знаходяться у протиріччі з положеннями його «хуторської філософії», вони стали тим практичним досвідом, який давав письменнику матеріал для його творів. Ідеї «хуторської філософії» Куліша – це не тільки релігійно-філософське обґрунтування позитивного значення «хутору» в історії українського народу, його мови та літератури, але й у певному сенсі історіософська програма розвитку української нації. Ця філософія на останньому етапі творчості письменника стала підґрунтям для його поезії. Так, у збірнику «Хуторна поезія» (1882) теми «хуторської філософії» ув'язуються з власною біографією поета і складають основу його ліричних віршів. А вже після смерті Куліша вийшов ще один збірник незавершених його поем «Хуторні недогарки» (1902), який свідчить про важливість тем «хуторської філософії» для творчої еволюції автора. Трагічна історія хутора Мотронівка, який сам письменник на честь дружини перейменував у Ганнину Пустинь, стала показовою сторінкою в історії України XX-XXI століть з низкою бурхливих подій, що знаменували періоди піднесення чи занепаду її культурного життя.

Ключові слова: П.О.Куліш, топос хутора, «Листи з хутора», «хуторська філософія», ідея націєтворення.

ABSTRACT

The article examines the Kulish “farm philosophy” as a complex synthesis of Rousseau’s ideas, romantic aesthetics, populist ideology and Christian views. “Farm philosophy” is ambiguously related to the life of the writer on his own farm in the 1850s. The reality of everyday life and relations with the serfs are, on the one hand, in contradiction with the provisions of his “farm philosophy”, on the other hand, they are the practical experience on which the writer developed these ideas. The ideas of the Kulish “farm philosophy” are not only a religious and philosophical substantiation of the positive meaning of the farm in the history of the Ukrainian people, its language and literature, but also a kind of historiosophical program for the development of the Ukrainian nation. This philosophy at the last stage of the poet’s work became the basis for his poetry. Thus, in the collection “Farm Poetry”(1882) the themes of “farm philosophy” are linked with the poet’s own biography and become the basis of his lyrical works. And after Kulish’s death, another collection of his unfinished poems “Farmers’ unburnt”(1902) was published, which testifies to the importance of farm philosophy themes for the author’s creative evolution. The tragic history of the Motronivka farm, which the writer himself renamed Gannina Pustyn in honor of his wife, has become an indicative page in the history of Ukraine in the 20-th and 21st centuries, with successive periods of prosperity and decline in its cultural life.

Keywords: P.Kulish, farm topos, “Letters from the farm”, “farm philosophy”, idea of statehood.

© Universidad de Granada. Este trabajo está licenciado bajo una licencia CC BY-SA 4.0.

В українській літературній свідомості XIX століття не виникло такого топосу садиби, як у російській культурі (найяскравішим прикладом такого топосу є Ясна Поляна Л. Толстого). Дворянських маєтків в Україні того часу було чимало, але особливого значення саме для української літератури вони не мали. Звичайно, в культурному просторі України маєтки, як центри освіти та культури, відігравали свою роль, але в літературі здебільшого не відображені. Українська література зображала життя закріпаченого селянства. Цей погляд «знизу» свідчив про біль та загальну несправедливість установ імперської спільноти і не залишав простору для відображення в літературі життя аристократів.

Проте в українській літературі, на відміну від російської з її топосом садиби, існувало таке важливе явище як хутір. Хутір як місце розвитку важливих в сюжетному плані подій зустрічається у творах Г.Квітки-Основ'яненка та повістях Т.Шевченка. Але особливу роль хутір відіграє у творчості П.Куліша, бо саме у Куліша хутір набуває властивостей топосу за своїм філософічним, соціологічним та ментальним значенням. Ця стаття присвячена розгляду топосу хутора у житті і творчості П. Куліша. Відзначимо, що цей топос зберігає своє значення і для нинішнього культурного життя України.

Зуважимо, що хутір і хуторське життя займають важливе місце в біографії П.Куліша. Письменник народився 8 серпня 1819 року на хуторі під містечком Воронеж (колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії) в сім'ї вихідця з давнього козацько-старшинського роду, заможного хлібороба Олександра Андрійовича Куліша. Як пише Є.К.Нахлік, «у хаті Кулішів, які жили на хуторі під Воронежем, панував старосвітський побут, у пошані були народні традиції і фольклорне слово. Пантелеймон ще змалку відчув красу народного мистецтва, особливо завдяки матері, яка хоч і не навчилася грамоти, але знала силу-силенну українських приказок і пісень, гарно співала» (Нахлік, 1989, с. 5). Творча діяльність Куліша почалась саме з відтворення фольклорних казкових сюжетів («Циган», 1841). І напротязі життя письменник звертався до спогадів дитинства, що пройшло на хуторі (нагадаємо, наприклад, його повість «История Ульяны Терентьевны», 1855). На початку 1850-х років Куліш з дружиною придбали хутір Заріг на Лубенщині. І з цим хутором у письменника пов'язаний і його перший досвід господарювання, і цілий період у формуванні його хуторської філософії. А потім на хуторі дружини, Олександри Білозерської-Куліш, Мотронівці (поблизу міста Борзна на Чернігівщині) пройшли останні два десятиліття життя Куліша. Письменник остаточно оселився тут 1877 року разом з дружиною, назавжди покинувши державну службу. З цим хутором пов'язаний надзвичайно плідний етап його життя. Не випадково Мотронівку він перейменував на Ганнину Пустинь (на честь своєї жінки, яка теж була письменницею – її літературний псевдонім був Ганна Барвінок). Тут написав він чимало віршів, поем, драм. Багато сил поклав на переклади та переспіви (саме на хуторі він працював над перекладами російської поезії, Байрона, Гете, Шекспіра, перекладав Біблію). Не полишав він і своїх історіографічних досліджень, займався публіцистичною діяльністю. На хуторі Мотронівка, працюючи над творами, Пантелеймон Куліш помер 2 лютого 1897 року. Тут його і поховано. Історія хутора Мотронівка (або Ганниної Пустині) – показова сторінка у драматичному перебігу подій українського життя XIX-XXI століть. На сьогоднішній день на хуторі діє Обласний історико-меморіальний музей-заповідник П.Куліша «Ганнина Пустинь».

На його території відбудована хата Білозерських, де народилася О. Білозерська (Ганна Барвінок), та хата подружжя Кулішів. У будинку Білозерських розміщено музей, експонати якого відтворюють життя родини Кулішів. Поруч з музеєм – невеличке кладовище з могилами П.Куліша та О.Білозерської.

Зупинимось більш докладно на проблемі філософських засад топосу хутора у творчості П.Куліша. Ще Е.Р.Курціус, розглядаючи діалектику взаємодії реторики і літератури, писав про топос (згадуючи цитату з Квінтіліана) як про «скарбниці для пошуку ходу думки (argumentorum sedes)» (Курціус, 2007, с. 82). Саме Курціус вказав на те, що література породжує нові топоси (Курціус, 2007, с. 119). Для Курціуса «топос – нечто анонимное. Он срывается с пера сочинителя как литературная реминисценция. Ему, как и мотиву в изобразительном искусстве, присуще временное и пространственное всеприсутствие...В этом внеличностном стилевом элементе мы касаемся такого пласта исторической жизни, который лежит глубже, чем уровень индивидуального изобретения» (Curtius, 1972, с. 9).²⁸ Звичайно, концепція топосу у Курціуса багатоскладова, її можна трактувати по-різному. Але, як слушно пише С.Л.Козлов, «Курциус <...> интуитивно понимал, что человеческая память работает не посредством логических классификаций, а посредством связей, устанавливаемых между элементами, имеющими самое разное содержание. Взаимозависимость этих элементов в индивидуальном сознании Курциуса и хотел проследить» (Козлов, 2021:55). І топос хутора у Куліша – це, з одного боку усталений, як фігура мовлення, образ, з другого – багатоскладовий феномен, у якому втілюється перебіг його творчої думки, де зв'язуються разом різноманітні чинники його життя, ідеології, творчого натхнення та релігійно-філософських захоплень.

Підвалини хуторської філософії Куліша складаються, на думку В.Петрова, ще у 1850-ті роки (Петров, 1929). Петров пише, що напочатку 1850-х років, стоячи на ґрунті пізніх рецепцій русоїстських ідей, «Куліш проповідує філософію відходу з міста й тікання в природу, звільнення людини від ваги почуттів, що їх породжує велике місто, й повороту “к первобытной дикости и суровости души”». В місті Куліша охоплює своєрідна ностальгія, і він у листах своїх оповідає про те, як нудиться за природою» (Петров, 1929, сс. 32-33). «Не умею Вам рассказать, как я тосковал по своим густым, широкошумным деревьям, глядя на жидкие берёзы и липы, на печальные ели петербургской тундры», – пише він у листі М.Д.Білозерському від 26 червня 1853 року (Куліш, 2009, с. 119). На той час Куліш придбав маєток: «Хутор я купил в 30 верстах от Лубен, близ села Оржицы.<...>верно, Вы интересуетесь знать, что за хутор. 80 десятин земли степной пахотной и 40 под усадьбою, под низменным сенокосом и лесом. Все в одном отрубном куске» (лист до О.Бодяньського від 25 липня 1853 року – Куліш, 2009, с. 128). У листі до В.М.Білозерського Куліш писав про хутір так: «Покупка наша обошлась нам, по здешней ценности земель, недорого, потому что пахотный чернозем превосходит; его считается 80 десятин, а сверх чернозема еще десятин 40 сенокосов и лесу, да большой запущенный сад; всего десятин 120. Лес же ценится здесь очень дорого. С купчею имение будет нам стоить около 2600 р<ублей> сер<ебром> или немного более. Да на постройку домика и прочего надобно приготовить столько же. Когда мы переведем

²⁸ Цит. по: Махов, 2008:264. На сучасному етапі поняття топосу садиби розробляє О.А.Богданова (Богданова, 2020). Про топос хутора у Куліша див.: Солодар.

людей и все устроим, тогда оно будет довольно ценно» (Лубны.1853, июня 26) (Куліш, 2009, с. 118).

І ось яким побачили свій хутор Заріг Куліш з дружиною влітку цього ж 1853 року: «Мы направили свой путь несколько в сторону, чтобы *отдохнуть на собственной земле*, в хуторе Зарог. Под именем хутора разумеется здесь ряд козацких поселений вдоль речки, которая, высыхая мало-помалу, превратилась в сенокосы, в огромные плавы камыша и поросла ольховым лесом. К ней примыкает и наш “грунт”, отделенный от принадлежащей нам степи только дорогою. Грунт этот представляет приречную возвышенность, покрытую загложшим садом. Между глухими вишнями, сливами, яблонями и грушами возвышаются кое-где старые дубы и серебристые тополи вместе с другими лесными деревьями. Сажать здесь нет надобности; для этих деревьев топор будет самым благодетельным орудием: они глохнут и вытягиваются в высоту от страшной, почти непроходимой густоты. Впрочем, середина грунта, занятая некогда жилыми строениями, представляет открытый холм, с которого откроется, в свое время, вид на камыши не существующей более речки и на лес, восходящий за нею по откосу степи. Все это вместе составляет не менее шести десятин земли, предназначенной для усадьбы. *Кругом пустыня и безмолвие*» (Куліш, 2009, с. 123). Куліш, здобувши власний шмат землі, переживає новий душевний стан: «Ведь это чудное состояние души – *не желать ничего*». «А что за чудный климат в этой стороне! Здешний воздух имеет в себе что-то подобное пушкинскому “ключу забвенья”, который “слаще всех жар сердца утолит”. Едешь степью, по дороге, ровной как стол, дышишь полною грудью, доверчиво дышишь, и – *ничего не желаешь*. Ведь это чудное состояние души – не желать ничего!..Ничего не помнишь, ни о чём не жалеешь, чувствуешь только, что *жизнь, то есть простое ощущение бытия* – драгоценнейший дар Провидения, *источник всех радостей*, всех поэтических движений сердца. Это сознаешь постоянно, под влиянием живительного движения степного воздуха и *полного произвола в своих действиях*» (Лубны. 26 июня.1853) (Куліш, 2009, сс. 118-119). Степ («небо да земля») здається письменнику «землей обетованной»: «Главная цель нашей поездки достигнута, или, по крайней мере, может считаться достигнутою: обетованная земля отыскана. Теперь мы обеспечены навсегда борщом, варениками и другими предметами первой потребности. Что ж еще желать ленивому хохлу? Наша пословица гласит: “Колы б хліб та одежа, то їв би козак лежа”. Я так и намерен делать до конца своей жизни, если только мой демон оставит меня в покое» (Куліш, 2009, с. 118). Проте Куліш осмислює свою втечу на лоно природи як поет, бо поету «необходимо возвращаться иногда к первобытной дикости и суровости души, убежать хоть на короткое время “На берега пустынных волн, В широкошумные дубравы”. Насколько я поэт, настолько и для меня это составляет насущную потребность жизни» (Куліш, 2009, с. 119). Як пише Петров, «проповідь утечі, відмовлення од бажань, тема “пустині” й природи, задоволення малим, – все це не нове у Куліша: воно властиве для кожного романтика й неоромантика і взагалі для романтичного світогляду. Тема “утечі” в основі своїй – містична і філософічна. На українському ґрунті цю тему в її чистому вигляді, в аскетично-платонічному формулюванні висловив і розвинув Сковорода» (Петров, 1929, с. 41). Та «У Сковороди це проповідь дикої ізольованої самотності, одірванності од землі, повної на землі невлпорядкованості, повсякчасного мандрювання». А у Куліша

«це проповідь хutorянства, тікання не в ліси, не в самоту пустинних степових шляхів, а на маленький хутір, у господарство, проповідь дрібно-маєткових, дрібно-власницьких інстинктів». Сковорода «шукав незалежності в запереченні власності й ствердженні ідеї спільності». Куліш – «в ствердженні власності, в ствердженні хутірського дрібно-кріпацького господарства» (Петров, 1929, с. 42). Хутір для Куліша – джерело «всех поэтических движений сердца». Поет «має бути хutorянином» (Петров, 1929, с. 42). Але реальний досвід господарювання на хutorі для Куліша у 1850-ті роки виявився невдалим. Кріпаки не слухалися господарів. О.Білозерська-Куліш скаржилася на селян в листах: «вори, грубіяни й утікачі» (Петров, 1929, с. 65). А Куліш писав про своє господарювання як про «погружение по шею в мелочь самой ничтожной панской жизни» (Петров, 1929, с. 70). Закінчилось це тим, що Куліш передав всі справи новому управляючому, а сам цілком віддався літературній діяльності.

І от в журналі «Основа» на протязі 1861 року виходять друком «Листи з хutora» Куліша, де він формулює основні тези своєї хutorської філософії. Своє народницьке хutorянство він сам розглядав як «проповідь правдивого серця». Цикл публіцистично-розповідних творів під спільною назвою «Листи з хutora» складається з п'яти листів. Їх об'єднує образ оповідача – хutorянина, Павла Белебєня.

У першому листі, «Про городи й села. Лист І», опозиція «город – село» розгортається на багатьох рівнях. Починає Куліш з побутового рівня, адже по селах та хutorах люд «в простих свитах та сорочках» ходить, а «той битий і вим'ятий люд по городах – одягний, наче панство, і горниці в його на помості, і вікна в його великі, і ласо він їсть, і солодко він п'є, і забавки в його благородні, і до книжок він береться охоче, і незабаром зрівняється освітою з панами і з жидами» (Куліш, 1989, с. 244). «Комфортабельна жизнь» міста, «мізерна цивілізація» постає перед нами очима оповідача-хutorянина: «Боже мій! Як тут оці пани у тій тісноті бідують! Золотом сяє, у кареті їде, а яким воздухом дише!.. Так оце вони, тіі розкоші?.. Або, може, оця дорожняча, що чоловік не прохарчиться і гнилятиною на ті гроші, що гіркою працею загорює, – може, се вона, та краща доля од нашої убогої, та не голодної долі?» (Куліш, 1989, сс. 244-245). А далі автор переходить на рівень інтелектуального життя, освіти та розуму: «Болишь у них сердце, у тих письменних і друкованих городян, що ми наук їх і словесності писаної не знаємо; а про те сі добродії й забули, що на одну сотню років по п'ять раз вони од старої науки й словесності одцурались і самі ще не знають, якої віри і якого смаку будуть перед смертю» (Куліш, 1989, с. 245). Наука цивілізації, поширена в містах, не «мудрійша од Христової», від сільської науки «за плугом добре ходити». Крім того, на відміну від міста, саме на селі та по хutorах збережені християнські етичні норми життя. Лист в цілому побудовано як відповідь «письменним городянам», котрі «радять нам своє хutorянське життя на міщанське міняти» (Куліш, 1989, с. 244). Відповідь дається послідовно, на всіх рівнях. І на всіх рівнях розгортається антитеза села (хutora) і міста. Освіта, література, багатство, цивілізація – явища неоднозначні. Їх цінності і їх вади викриваються у запропонованих контекстах.

Так, щодо освіти хutorянин-оповідач пише, звертаючись до городян: «Думаєте, може, що ми цураємось освіти? Що в обскурантизмі, як мовляєте, ми закохалися? Що розум наш лежем звик з давніх-давен лежати?.. Ой-ой-ой! Як-то воно здалеку химерно вам усе здається! Хто ж винен тому обскурантизмові, коли ви тільки городи

знали освітою забезпечувати, а нам не дали волі, без свого городянського порядку, хоть найменшу школку, по громадському розуму, у себе на селі завести?» (Куліш, 1989, с. 246). Практика освіти, коли дитину одривають від сім'ї, від рідної мови і землі, калічить та спотворює дітей. «Простий розум» громади – це ідеал не тільки оповідача, але й хуторянина Куліша: «Може, колись наша громада впорається з ділом та полагодить дещо, що ви ж нам, набігаючи до нас, для порядку попсували, та тоді вже своєю волею і своїм розумом розбере, до якої науки треба діток ізмалку вправляти, – тільки так, щоб і в науку дитина вбивалась і од ледачого товариства городянського не псовалася. Бо, по нашому простому розуму, то ще не велике діло, як одне знайти, а друге втеряти» (Куліш, 1989, с. 246).

Література («книжна словесність») стає наступним рівнем розгорнення антитези: «А що ми словесності вашої книжної не знаємо, то скажіть самі: що ж би з того за добро було, коли б ми, сто літ назад, те ж саме, що й ви, читали і того самого смаку, що й ви, набирались та, начитавшись і набравшись того лиха, як жаба грязі, почали вашим робом у своїх хуторах і селах ходити!» (Куліш, 1989, с. 247). Куліш згадує історію словесності як історію обманів та брехні: так ієзуїти та «кателицьки попи» теж літературою людей обдурювали, «і багато з нас до тої омани поквапилось і од простої віри мужичої одщепилось...Що ж вийшло? Брехня, та й годі!..» (Куліш, 1989, с. 247). Вольтеру як авторитету епохи Просвітництва та книжкам, що пропонують селянам пани-городяни, Куліш ставить у приклад справжню книгу, яку й читають хуторяни: «Коли ж візьметься до книжки, то в тій книжці не буде ваших химер солодких: ту книжку написали люде, которі самі знали нужду й напасть усяку, которі не мчались вихрем з дзвонками через убогі села, а своїми ногами заходили до людей у хату і на ниву та, приголубивши до себе дітей мужичих, робом свого Учителя благого, – говорили праведним словом до людей, навчаючи їх душі спасати, а не кишені грішми начиняти. Оту книжку читали наші предки за тисячу років до нас та й казали: *правда!* Ту книжку і ми читаємо та й говоримо: *правда, навіки правда!*..А ви про свої книжки сто літ назад кричали: *правда!* *Ще краще од самої правди!* А тепер про ті ж самі книжки на весь мир репетуєте: *брехня!* *А оце, що ми самі написали, оце вже правда!* Так кого ж ви думаєте морочити?» (Куліш, 1989, сс. 248-249). Антитеза справжньої – хибної словесності відкриває релігійний підтекст проблеми протиставлення міста та села. Євангеліє – це та справжня книга, яку читають хуторяни на відміну від заможних городян, які створили свою словесність, понаписували ті хибні книжки, якими тепер спотворюють селян. «Проста свита» стає «святою ризою» – метафорою справжнього (у релігійному сенсі) життя: «Ми так собі міркуємо: що нема і в світі кращої одежини, як наша *проста свита*. Як подумаєш, через які вчинки люде собі тії саєти та оксамити добувають, то, далєбі, вона в нашій думці сяє краще всякого дорогого каменю на тих жупанах або шикарних панських сукнях, – що ні одна ж то гірка сльозина на те шорстке тканинне не покотилася!..Далєбі здається вона нам якоюсь ніби *святою ризою*; і в одного Бога тільки краща одежа, як розкине він її од краю до краю небесі, усю в зорях блискучих» [курсив мій – О.Т.] (Куліш, 1989, с. 249). Громада – запорука правильного ставлення хуторян до досягнень людства. Цивілізація і щастя, цивілізація і багатство – це наступні рівні розкриття антитези міста та села. «Цивілізація, кажуть, веде чоловіка до всякого щастя...А як же ні?... Що тоді, панове? Де тоді візьмете людей, свіжих душею і міцних здоров'ям,

щоб іншим робом зопсовану по всій землі жизнь поправити?.. Так покиньте ж хоч нас, будьте ласкаві, по хуторах про запас: може ми вашим правнукам згодимося. Пишіть собі там і друкуйте що хоча. Може, воно й добре кому слухати вас, тільки не нам. У нас, панове, наука своя, тисячолітня: вона навчила нас більше слухати праведного слова божого, аніж лукавої панської мови. Коли б ви так учили, як учив Христос, то ми б вас послухали одразу, а то ви учите не Богові, а мамоні служити; золотому ідолу розумною своєю головою кланяєтесь, думаючи, що пішли ще дальш самої Евангелії...» (Куліш, 1989, с. 250). Русоїстська ідея щастя на природі поза соціальними розшаруваннями та цінностями синтезується у Куліша з християнським ідеалом «святої простоти» та «довольством малым» (ідеал Г.Сковороди): «Покиньте, кажете, свої прості хutorянські звичаї – будьте багаті. А нащо ж нам, панове, багатшими бути? Хіба в нас їсти й пити нічого або нема сорочки, свитини й кожушини, або не тепло нам у нашій хаті, або нема простору кругом хати, або нізащо нам справити по своєму закону весілля, чи родин, чи хрестин, чи чого? Нащо ж нам те нависне багатство? Хіба на те, щоб оживити? Щоб не така душа була в нас проста й милосердна?» (Куліш, 1989, с. 250). «Ледащиця-мода», «дурний комфорт», «ідолська розкіш» – от досягнення цивілізації і принада міст. Хutorянин-Куліш відрікається від цієї спокуси. Супроти досягнень Америки він нічого немає, проте: «Тільки ж нам рано ще слідом за ними бігти, не впоравшись перше з тим, із чим вони добре впоралися» (Куліш, 1989, с. 251). Його висновок: «Не погана доля наша, хліборобська й чумацька, хвалити Бога! Не проміняємо ми її на городянську, нібито кращу, і свити своєї чесної і неповинної не оддамо ні за які састи і оксамити» (Куліш, 1989, с. 251).

У другому листі Куліш розгортає антитезу далі, використовуючи прийом посиленого повтору. Він розглядає проблему протиставлення міста і села в узагальненому історичному ракурсі, який поволі трансформується в історіософську систему координат. Бо «справді, якби городи не захистили сіл і хutorів, то як би хutori й села стояли? Спасибі їм за се, що вони селянам і хutorянам захист давали, як іще всюди було пусто і дико. Шкода тільки, що дуже дорого з нас за сю послугу брали; бо, одбиваючи од нас ворогів наших, не з кого, як із нас же, його харчували, не на кого, як на нас же, постоем його напускали» (Куліш, 1989, с. 251). Куліш розглядає проблему боргу міста перед селом с часів варягів та князів, доводячи, що всі переваги міста (купецтво, ремесло, наука) склалися за рахунок села: «А яка всьому тому ціна наложена, те вже нехай один Господь рахує» (Куліш, 1989, с. 252). Ціна прогресу, яким величаються городяни, звічене життя села та його мешканців. «Тисяча років» – позачасова метафора часу, що вказує на століття знуцання міста над селом, багатих над бідними. Торги, суди, етичні цінності, – все наче від міста до села йде. Та оповідач-хutorянин ставить питання: «Тисячу років проповідуете ви у своїх мурах коштовних любов і мир, – чи більше ж у вас любові й миру, аніж було у тих простих слов'ян, що славили в гаях і в житах невідомого їм ласкавого і щедрого бога?..» (Куліш, 1989, с. 253). І тут пропонується «заповідь» хutorянської філософії: хutorянам залишатися самими собою, не кидатися на «оману городянську, котора вже тисячу років кози в золоті вам показує. Побудьте ще хоч із сотню років таким людом, яким сохранив вас Господь до сього дня святого. Підождіте кращого ладу, небожата. Може, ви й самі городи собі побудуете і нові звичаї в них позаводите, тільки не такі, як тепер скрізь по

городах, мов та зіновать степова, кореняться. А сі вже городи нехай собі стоять і, без вашого гріха, своє діло роблять, і до свого кінця доходять» (Куліш, 1989, с. 253).

Питання рідної мови – ще один рівень розгортання антитези. Бо в містах «тії прогресисти по-нашому не втнуть: вони собі якусь неподобну мову в городах повисиджували та й ламлють під неї людський розум з малого мальства» (Куліш, 1989, с. 253). З мовою пов'язана тема літератури. І знову на перший план виходить Євангеліє: «Одну книжку я вам пораяв, – правда, що одну; так у тій же книжці весь древній мир умістився. Нехай вони се розберуть по суботам та й на те вважають, що та книжка дала вікам грядущим великий завіт святої волі, которого ще ні одна городянська громада не виповнила» (Куліш, 1989, с. 253). «Завіт» хutorянського життя пов'язується с «завітом» Христовим: «Виповнимо ж хоч ми його, селяне та хutorяне! Там і нагорода показана тому, хто зрозуміє істину, – найкраща, найбільша нагорода на землі: більшої ніхто не пожадає і не видумає» (Куліш, 1989, с. 253). Істина за Христом. Це та наука, яку радить всім оповідач-хutorянин, «наука, за котру великий Учитель пролив свою кров непорочную та й нам заповідав жизнь свою за слово істини оддавати» (Куліш, 1989, сс. 253-254). І не в містах з прогресом, наукою, культурою та іншими благами ця істина виявляється: «Ми ще й так скажемо, що нехай би ваші художества великі й не процвітали; нехай би не було ні Парфенону, ні Петрової церкви; нехай би вся земля селом стояла, то що ж за біда така? Аби людям не важко було на світі жити. Не про що й дбати годилось би, – так нам здається. А про науку правди всемирної, которою городи пишняться, ми скажемо, що й без городів би обійшлася» (Куліш, 1989, с. 254). Городи вбивають найкращих своїх дітей, Сократів та Платонів. «А великого Учителя всемирного за що замучено?» (Куліш, 1989, с. 254). «Свята наука істини», закидана «нікчемним мотлохом», «світ», «праведне слово з праведних уст» – це великі дива прояву людського духу, «затуманені городом». І «селянська філософія» (на відміну від «городянської») взята прямо з «тої книжки, котору сотнями років великі городи затуманюють, та й досі не затуманили» (Куліш, 1989, с. 255). Отже історіософська перспектива за селом, за хutorянством: «Як же настане таке врем'я, що з хат, а не з палат зачнуть великі судді художества, науки та й самої правди мирської виходити, – отоді ми до гуртової роботи кинемось і, може, в один вік більше діла великого громадою зробимо, аніж ви в десять віків малою уробили» (Куліш, 1989, с. 255). Оповідач-хutorянин не пропонує ізоляцію, він стоїть на тому, що «свого хutorського смаку і розуму треба придержуватись» (Куліш, 1989, с. 255), «свої мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем» треба держатися. Це запурука майбутньої перемоги села: «Тоді з вас будуть люде як слід, – тоді з вас буде громада шановна і вже на таку громаду ніхто своєї лапи не наложить» (Куліш, 1989, с. 256).

У третьому – центральному – листі «Чого стоїть Шевченко яко поет народний» хutorянин Куліш викладає своє естетичне кредо. Він розглядає історію рідної мови, історію рідного слова, що уособлюється в українській літературі. Смерть Тараса Шевченко – відправна подія цього листа. Смерть прояснює значення великого поета та його творчості: «Тяжке горе, що немає вже на світі великого поета, і свята перед Богом усяка сльозина, що впала на його домовину: слізьми своїми зложили ми ціну подвижникові рідного слова, которе одно становить нашу народну славу, – одно дає нам право на дільницю між іншими народами» (Куліш, 1989, с. 256).

Антитеза справжньої-хибної словесності в третьому листі розв'язується на новому рівні. По-перше, це рівень історії розвитку рідної мови. Так, «недрукована мова сільського люду» ряд століть була занедбана «письменними городянами» з їх «книжною академічною мовою». Куліш використовує євангельську за походженням метафору «неводу» по відношенню до старої книжної словесності, але використовує її в негативному плані: «Великим сим писателям і строїтелям речі книжної було байдуже, що весь наш простий люд крізь той невід здавався недорікою, байдуже й на те, що не було сьому людові іншого ходу в письменство, тільки мусив рідного простого і виразного свого слова зректися» (Куліш, 1989, с. 256). По-друге, це історія нової української літератури, яка представлена у Куліша іменами І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка та Т.Шевченка. Критично Куліш оцінює засновника нової української літератури І.Котляревського з його пародійною «Енеїдою», втілюючи свої судження нібито в слова розумних хуторян: «Придивітесь лишень <...> до сього чоловічка зблизка: се городянський панок по-нашому прибрався. Гляньте, у його й панська хода і вся удача панська, а мовою своєю він тільки нас передражнює й на сміх підіймає. Се він глузує з нашої простоти, що ми, бач панських присмаків не знаємо та панських фухів не заводимо, та панських річей солодких цураємось. Гляньте: в його Еней про рідну матір перед громадою такі речі говорить, що хоч втікай із хати; слухайте, як він нашими звичаями ганьбує, як він українське слово перековерзує. Се нам пани таке дзеркало подарували, що як погляне в його простий чоловік, то й сам себе не пізнає» (Куліш, 1989, с. 257).

Головний естетичний критерій правдивої словесності по Кулішу – це слово Євангелія як відповідність слова та Істини (Правди), слова та Духа. В українській літературі ця відповідність має бути синтезована в національних формах слова та образу. І у критичному розгляді нової української літератури цей критерій Куліш опрацьовує на практиці в третьому листі. Так він вказує на якісну відміну повістей Квітки-Основ'яненка від «Енеїди» Котляревського. Про повість «Маруся» він пише наступні чутливі слова: «Аж тут *Маруся* Квітччина до нас у хату завітала. Серденько кохане! Яке ж ти любе нам та поважне після того цигана троянського здалося! Се наша душа на божому лоні по-нашому заговорила. Се перва була книжка, котора тим же духом, що й слово Учителя благого, дихала. Тим самим поглядом Квітка на нас, простих людей, подивився, що й той великий чоловіколюбець. Здивувались ми, як ясно засіяв наш народний образ, дарма що на йому пахарський піт густим пилом припав. Глибоко глянули ми з Квіткою в душу свого простого люду і самі здогадалися, звідкіля в його та глибина несказанна...» (Куліш, 1989, с. 257).

Як відомо, ставлення Куліша до творчої спадщини Шевченка було складним та неоднозначним. Але в 1861 році, коли писалися «Листи з хутора», творчість Кобзаря ще не викликала у нього емоційних заперечень. В «Листах» Куліш пропонує високу оцінку творчого генія українського слова, адже «його устами весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглось усюди, де лилась наша кров, де лежать наші кості, – усяке серце од його співу стрепенулося» (Куліш, 1989, с. 258). Шевченко – і поет, і історик, бо він «перше всіх запитав наші німі могили, що воно таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як боже слово, відповідь» (Куліш, 1989, с.258). Йому народна пісня «дала тон до високої речі». А він дав «нам усім праведний

тон, як нам своє слово строїти» (Куліш, 1989, с. 258). Саме творчість Шевченка має прояснити сутність хуторської філософії, бо саме його геній відкрив світові глибинний потенціал душі українського народу: «Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє – і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати. При цьому світлі всякому стало розумно, який справді славетний та величний у своїй простоті той сільський мир, з котрого Квітка вибрав свою Марусю з її сем'єю поетичною. При цьому світлі всяке побачило, що наші звичаї народні – та ж сама історія народного духу нашого, що й народна думка, тільки не всякому, а вищому поетичному погляду одкривається їх краса і повага» (Куліш, 1989, с. 258-259). Українська словесність має іти тільки за своїм генієм народним. Шевченко став «мов би високим короґвом»: «Слово його животворяще сталося ядром нової сили, про котру не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила – народність. Вона нас родичами поміж собою поробила, у братню сем'ю з'єдначила і наше українське суть на вікі вічні утвердила» (Куліш, 1989, с. 260). Слово, література – це подвиг: «Шевченко, воздвигши з упадку голосну мову українську, назнаменав широкі границі нашому духу народному. <...> Слово, не що інше, як рідне слово, вернуло нам повагу між народами і нову підвалину під нашу жинь історичну підкинуло» (Куліш, 1989, с.260). І взяв своє слово Шевченко з хуторської та сільської мови. Не в містах та в академіях, а «тільки по селах, по простих хатах шукав він для своїх поем людей духом великих, серцем чистих, поважних, високих» (Куліш, 1989, с. 260). Він зображував «велику душу народну», і «не хто, як хуторяне та селяне, знають і чують душею, чого стояв Шевченко. Він їх вивів, наче Ізраїля, із книжної неволі, в котору були городяне взяли всякий розум письменний; він скинув з них ганьбу всесвітню, що вони люде – ні до чого; він возвеличив їх образ духовний і виставив його на взір перед цивілізованим миром <...>» (Куліш, 1989, с. 261). Слово – це пам'ть, слово – це вічність.

У третьому листі Куліш викладає своє розуміння естетики та її завдань. Для нього літературна справа – це місія націєтворення. Звичайно, в основу його розуміння релігійного сенсу творчості, слова як втілення Істини (Правди), народності літератури, духовності як першооснови мистецтва покладені засади німецьких романтиків, Шеллінґа та Гердера. Проте в «Листах з хутору» Куліш створює оригінальний сплав русоїстських ідей та свого розуміння засад романтичної естетики та її завдань. Суттєвий сенс «хуторської філософії» і розкривається в естетичних захопленнях її автора. Топос хутора у Куліша передбачає розуміння хутора (села) як запоруки майбутньої державності українського народу. А державність в нього може бути здобута тільки на шляхах пізнання та слідуванні промислу Духу Божого у відношенні до історії нації. І література стає головним засобом побудови майбутньої української державності, бо вона відкриває та висвітлює шляхи майбутнього. Так творчість Шевченко – «благовісткування», «світло» майбутнього. Значення хутора як осередка майбутньої державності відкривається саме в українській літературі. Бо хутір у Куліша не садиба аристократів, а символ народного життя, сповненого Духом Істини.

В листах IV та V Куліш пропонує читачеві художні замальовки, невеликі повісті. У четвертому листі запропонована повість «Про злодія з села Гаківниці», яка має за мету довести читачеві на конкретному прикладі «з життя» якісні у моральному відношенні привілеї села. Герой повісті – «сумлінний злочинець». Він з молитвою краде коней

та інші речі, проте сам зупинитись не може. Одного разу спокусився «церкву свою обікрасти» (Куліш, 1989, с. 272), що йому з містичних причин не вдалося, і на чому його зловила громада. Старі громадські люди придумали герою повісті, Дмитро Гарбузу, покуту за крадіжки: паламарювати у церкві, «приймати странных, як гостей», та щоб люди на селі звали його злодієм. Так все і сталося, і герой виправився до сумлінного життя. Повість закінчується полемічним запитанням повістяра: «Ну, а в вас, панове, у городах, що б з такого чоловіка зробили?» (Куліш, 1989, с. 274).

У листі п'ятому, «Хто такий хutorянин», Куліш пропонує історію оповідача – «автора» «Листів з хutora», хutorянина Павла Белебєня. В цьому листі, який з'явився після перших чотирьох листів з перервою (в останніх за рік номерах «Основи»), вперше Куліш зображує власно оповідача. У листі вказується і його родовід, і спогад про історію його походу з чумаками змолоду: кумедний епізод, як заснув він на возі – «незчувсь, як і з воза скотився! Упав – сплю собі на шляху. Коли ж прокинувся: де це я?» (Куліш, 1989, с. 278). Хлопця знаходять чумаки, і Кирило Порохня провчає його батогом: «Так отакий з тебе вартовий!» (Куліш, 1989, с. 278). Спогади змінюються на роздуми про сенс хutorського життя (повернення до центральної теми всіх листів): «Мій боже! Чи то ж наш простий люд не варт, щоб ми його образу подобилися! Таке ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хutorянина. Наукою ми тільки розуму собі прибільшуємо. То хіба ж оце розумне діло, щоб уже рідну свиту з себе скинути, що прочитав пару книжок німецьких? Ні, в нас у хutorі Белебєні, слава Богу, не так» (Куліш, 1989, с. 279). «Проста свита», якою починається цикл листів, трансформується на «рідну свиту». Тема космополітична (протиставлення міста та села, багатства та бідності) перетворюється на суто українську тему, взятую з життя хutorянина, Павла Белебєня.

У 1860-1890-ті роки Куліш перевидає «Листи з хutora» (і не завжди циклом, а й по одному), публікує на хutorську тему збірник статей «Хutorская философия и удаленная от света поэзия» (1879). У 1882 році виходить збірник «Хutorна поезія», який починається та закінчується важливими для Куліша статтями. А вже після смерті автора, у 1902 році, О.М.Куліш видає ще один збірник незакінчених поем письменника на хutorну тему – «Хutorні недогарки». Судячи по виданням, теми хutorної філософії залишались для її автора важливими до кінця життя. Звичайно, була своя еволюція ідей. Так, Л.В.Войтків бачить у збірнику статей 1879 року «Хutorская философия и удаленная от света поэзия» другу віху у розвитку хutorянської філософії (Войтків, 2012, сс.39-42). Особливе місце в українській історії ідей займає тема хutorської філософії Куліша як «філософії серця» (Чижевський, 1983, сс.119-128). Проте значущим наслідком ідей, розвинених у «Листах з хutora», стає поетична творчість Куліша. І це свідчить, що хutorська філософія була важлива для нього не тільки як філософсько-соціологічний трактат, тісно пов'язаний з філософськими ідеями Руссо²⁹, а ще й осмисленням значення естетики як месіанського засобу націєтворення. Невипадково саме у 1860-х роках Куліш повертається до писання віршів. І з часом виходять відомі його збірники поезії: «Досвітки» (1862), «Хutorна поезія» (1882), «Дзвін» (1893). Критично оцінюючи «Досвітки», М.Зеров писав про Куліша: «Це докінчування

²⁹ Є.К.Нахлік характеризує хutorську філософію як «українізація руссоїзму» (Історія української літератури XIX століття, 1996, с. 277).

Шевченкової справи, підтягання власних струн на високий Шевченків лад було для “Досвіток” фатальним. Воно чи не найбільше обнизило лірику і балади зачарованим колом, за яке не могла і не зважилась переступити його індивідуальність» (Зеров, 1927, с. XXII). Та про «Хуторну поезію» Зеров вже пише інакше. В цьому збірнику він бачить «намагання розробити мало уживані ще в українській поезії тонічні розміри росіян», відмічає оригінальну рецепцію європейської поезії. «Хуторна поезія» становить місток до «Дзвону» (Зеров, 1927, с. XXXIV). «Кращі із віршів на громадсько-політичні теми в “Дзвоні”, загалом беручи, переважають художньою силою відповідні п’єси “Хуторної поезії”: їх антитези яскравіші; крилаті словечка, епіграматично стислі означення то тут, то там блищать золотими нитками в їх текстах. <...> Друга частина “Дзвону” стоїть ще вище за першу. То є одна з вершин української лірики взагалі» (Зеров, 1927, с. XLI). Ця, відмічена М.Зеровим, поетична еволюція П.Куліша пов’язана з його систематичними розробками естетики словесності, слова та образу, які ми намагались простежити в його хуторській філософії. Теми «хутора» та «слова» залишаються провідними у його віршах і поемах.

Топос хутора складається в творчості Куліша на перетині різноманітних впливів та власного хуторянського досвіду життя. Словесність стала для нього дійовим засобом створення духовних підвалин процесу націтворення. Культурна робота, як зауважував П.Стебницький, ніколи не зраджувала Куліша (Стебницький, 1919, с.1525). Так він і помер, працюючи, на їх з жінкою хуторі Мотронівка (або Ганнина Пустинь) 2 лютого 1897 року: «за свідченням Олександри Куліш у листі до Михайла Лободовського від 21 лютого 1897 р., вдова був такий холод, що чоловік мусів писати в теплих рукавичках. Дбайлива дружина накривала його ноги й плечі пледом та хусткою, ще раніше просила перейти з кабінету до теплішого покою, та він не погодився, кажучи, що там тісно й ніде розкласти книжки...Викликаний лікар виявив послаблення серцевої діяльності і звелів перевести застудженого до теплішої кімнати. Куліш і далі творчо працював, сидячи у кріслі. П’ятого дня хвороби лікар діагностував запалення легень, але заспокоював Олександрю Михайлівну, що недуга виліковна. Сьомого (чи восьмого, за М.Лободовським) дня, почувавшись краще, Куліш показав очима на грифельну дошку, що висіла на стіні й що на ній він писав зазвичай уночі; але дошка була заважка, і дружина подала йому аркуш паперу й олівець. Він хотів писати і не зміг – підвів руку і водив нею якийсь час у повітрі, та рука впала, і письменник відійшов у вічність...Це трапилось 2/14 лютого 1897р. о восьмій годині вечора в Матронівці» (Нахлік, 2006, с. 283).

Ганнину Пустинь О.М.Білозерська-Куліш продала у 1901 році. М.М.Кочубей, відомий меценат і предводитель Борзнянського повітового дворянства, запросив Олександрю Михайлівну до свого маєтку у Кинашівці. З його ініціативи хату Куліша перевезли з Мотронівки до Кинашівки, щоб створити музей письменника. Кочубей звелів обкласти хату цеглою для міцності, вкрити залізом. В хаті зберігалося «безліч портретів П.О.Куліша різного віку, його верстак, інструменти, рукописи, книги, усі його меблі» (Линник, 2019, с.264). Музей був оточений квітниками, і багато людей його відвідувало. Тут же був притулок для самотньої дружини письменника: «І я майже двоє літ там раювала, хоч доводилося жити в страшній бідності» (Линник, 2019, с. 264). Та після замаху селян на його життя М.М.Кочубей продав маєток. Документи

на землю, де стояв музей, не були оформлені. «Почалися непорозуміння з новими власниками, і навесні 1911 року з німого протесту й розпачу Олександра Куліш змушена була покинути Кинашівку. На допомогу прийшла донька рідної сестри Люби Софія Боголюбцева: забрала тітку до Борзни. Музей продали з торгів за безцінь, та багато що розікрали ще перед тим» (Линник, 2019, с. 265). Відновлення музею П.О.Куліша відбулось у 2000-ні роки з ініціативи відомого державного діяча І.С.Плюща. Зараз заповідник «Ганнина Пустинь» приймає активну участь у культурному житті України. У музеї проводиться наукова робота, готуються нові експозиції, святкуються ювілейні річниці письменника (так, у 2019 році гідно було відзначене 200-ліття Куліша).

REFERENCES

- Bogdanova, O.A.(2020). Russkaja literaturnaja usad'ba XIX –XX vv.: teoreticheskij aspekt issledovanij. *Mundo Eslavo*, 19, 89-102.
- Chizhevs'kij, D. (1983). *Narisi z istorii filosofii na Ukraïni*. Mjunhen.
- Curtius, E.R.(1972). Zum Begriff eines historischen Topik. In *Toposforschung. Eine Dokumentation*. Frankfurt a.Main.
- Istorija ukraïns'koï literaturi XIX stolittja: u 3 kn.*(1996). Kn.2. Kiïv: Libid'.
- Kozlov, S.L. (2021). Jernst Robert Kurcius i ego opus magnum. V Je.R. Kurcius (Red.), *Evropejskaja literatura i latinskoe Srednevekov'e. V 2-h t. T.I.* (ss. 11-66). M.: Izdatel'skij Dom JaTK.
- Kulish, P.(1989). *Tvori u 2 t.T.2*. Kiïv: Dnipro.
- Kurcius, E.R.(2007). *Evropejs'ka literatura i latins'ke seredn'ovichchja*. L'viv: Litopis.
- Kurcius, Je.R.(2021). *Evropejskaja literatura i latinskoe Srednevekov'e. V 2-h t. T.I*. M.: Izdatel'skij Dom JaTK.
- Linnik, L.M.(2019). Borznjanshhina v doli Pantelejmona Kulisha i Lesi Bilozers'koï. Poednani Bogom i doleju. V P.P.Lisenko (Red.), *Rodinni ta duhovni skarbi Bilozers'kih – Kulishiv. Zbirnik naukovih prac'*. Nizhin: Vidavec'.
- Mahov, A.E.(2008). *Topos. Pojetika: slovar' aktual'nyh terminov i ponjatij* (ss. 264-267). Moskva: Izdatel'stvo Kulaginoj Intrada.
- Nahlik, E.K. (1989). *Pantelejmon Kulish. Do 170-richchja vid dnja narodzhennja*. Kiïv: T-vo «Znannja» URSR.
- Nahlik, E.K. (2006). *Podruzhne zhittja i pozashljubni romani Pantelejmona Kulisha*. Kiïv: «Ukraïns'kij pis'mennik».
- Petrov, V. (1929). *Pantelejmon Kulish u p'jadesjati roki. Zhittja. Ideologija. Tvorchist'*.T.I. Kiïv.
- Solodar, L.V. Hutir – mental'nij kordon ukraïns'kogo prostoru v proekcii nacional'noi literaturi. https://revolution.allbest.ru/literature/0/110872_0.html.#text (accessed 14.08.2021)
- Stebnic'kij, P. (1919). Kul'turno-gromads'ka pracja P.O.Kulisha. *Knigar'*, 23-24.
- Vojtkiv, L.V.(2012). «Filolsofija serecja» u tvorchosti Pantelejmona Kulisha. *Grani*, 7(87), 39-42.
- Zerov, M. (1927). Poetichna spadshhina Kulisha. V P. Kulish (Red.), *Poezii. Vibir; redakcija i stattja M. Zerova. Knigospilka*, V -LXIII.

- Богданова, О.А.(2020). Русская литературная усадьба XIX –XX вв.: теоретический аспект исследований. *Mundo Eslavo*, 19, 89-102.
- Войтків, Л.В.(2012). «Філософія серця» у творчості Пантелеймона Куліша. *Грані*, 7 (87), 39-42.
- Зеров, М. (1927). Поетична спадщина Куліша. В П. Куліш (Ред.), *Поезії. Вибір, редакція і стаття М. Зерова. Книгоспілка*, V -LXIII.
- Історія української літератури XIX століття: у 3 кн.*(1996). Кн.2. Київ: Либідь.
- Козлов, С.Л. (2021). Эрнст Роберт Курциус и его opus magnum. В Э.Р. Курциус (Ред.), *Европейская литература и латинское Средневековье. В 2-х т. Т.І.* (с. 11-66). М.: Издательский Дом ЯТК.
- Куліш, П.(1989). *Твори у 2 т.Т.2.* Київ: Дніпро.
- Курціус, Е.Р.(2007). *Європейська література і латинське середньовіччя.* Львів: Літопис.
- Курциус, Э.Р.(2021). *Европейская литература и латинское Средневековье. В 2-х т. Т.І.* М.: Издательский Дом ЯТК.
- Линник, Л.М.(2019). Борзнянщина в долі Пантелеймона Куліша і Лесі Білозерської. Поєднані Богом і долею. В П.П.Лисенко (Ред.), *Родинні та духовні скарби Білозерських – Кулішів. Збірник наукових праць.* Ніжин: Видавець.
- Махов, А.Е.(2008). Топос. *Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий* (с. 264-267). Москва: Издательство Кулагиной Intrada.
- Нахлік, Є.К. (1989). Пантелеймон Куліш. До 170-річчя від дня народження. Київ: Т-во «Знання» УРСР.
- Нахлік, Є.К. (2006). *Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша.* Київ: «Український письменник».
- Петров, В. (1929). *Пантелеймон Куліш у п'ядесяти роки. Життя. Ідеологія. Творчість.Т.І.* Київ.
- Солодар, Л.В. *Хутір – ментальний кордон українського простору в проекції національної літератури.* https://revolution.allbest.ru/literature/0/110872_0.html#text (accessed 14.08.2021)
- Стебницький, П. (1919). Культурно-громадська праця П.О.Куліша. *Книгарь*, 23-24.
- Чижевський, Д. (1983). *Нариси з історії філософії на Україні.* Мюнхен.